

ИНТЕРФЕРЕНТНИ ГРЕШКИ В УПОТРЕБАТА НА ГЛАГОЛА СЪМ В БЪЛГАРСКАТА РЕЧ НА ЧУЖДЕНЦИ

Венера Матеева-Байчева

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Текстът представя устойчивите интерферентни грешки в езиковата практика на чужденци на български език, като вниманието се спира на употребата на формите на глагола **съм**. Проблемът се разглежда теоретично и от лингводидактична гледна точка. Анализира се езикова продукция на респонденти, в чийто майчин език **съм** няма структурен еквивалент, в съпоставка с носители на езици, в които се използва. От получените резултати се правят изводи в психолингвистичен и приложнолингвистичен план.

Ключови думи: приложна лингвистика; български език като чужд; интерферентни грешки; форми на глагола; спомагателен глагол; словоред

Овладяването на втори език включва натрупване на съвкупност от компетенции, като водеща сред тях е лингвистичната. В нейната основа са знанията за граматическата система на езика цел, които довеждат до функционална грамотност и в комбинация с други знания и умения – до успешно общуване. Отражение върху процеса на усвояване на втори (чужд) език имат редица фактори, сред които са типологията на майчиния език и езика цел, другите езици, които владее индивидът, граматическите знания по майчиния език, общата култура, възрастта, мотивацията.

Много често под влиянието на модели в майчиния език се допускат грешки в системата на втория език, познати като интерферентни. Възприемаме психолингвистичния механизъм на интерференцията като процес, който в дадена контактна ситуация отразява разпространението, последователността и устойчивостта на даден лингвистичен факт от езика източник в езика реципиент. Най-пълно езиковият контакт, пораждащ интерференцията, може да бъде разбран, когато се разглежда в „широк психологичен и социокултурен контекст“ (Вайнрайх, 1979: 26, по Hadzhieva., 2013: 4) Тук се придържа и към определението за интерферентни грешки на Ладо, според което те са

влиянията, идващи от знания и умения, присъщи на речевите навици на родния език, които оказват отрицателно въздействие при овладяването на чуждия език (Лудо, 1964: 91, по Hadzhieva, 2013: 7). Когато грешките са повтарящи се и са типологично идентични, те се определят като устойчиви.

Настоящото изследване се фокусира върху устойчивите интерферентни грешки при усвояването на граматически форми с форми на глагола съм в езиковата продукция на чужденци, изучаващи български език. При практическата работа по български език прави впечатление, че граматически уместната употреба на спомагателния глагол съм в различни граматически форми представлява трудност. Работата си поставя за цел да представи конкретни конструкции, които затрудняват изучаващите български език като чужд, и да типологизира устойчивите интерферентни грешки с оглед на майчиния език и нивото на владеене на български език на изследваните респонденти.

За словоредата на клитиките в българското изречение

Словоредните особености на клитиките в славянските езици, в това число и на българския, са обект на интензивни научни проучвания през призмата на различни лингвистични теории (Avgustinova 1994, 1997; Hauge 1976; Legendre 1996; Tisheva 2001; Anderson 1996; Legurska 1981). Интерес буди лингводидактичният поглед към българската морфологична система. В тази насока са работите на Слабакова (Slabakova, 2013, 2017), Хаджиева (Hadzhieva, 2004, 2013, 2017), Крейчова (Kreychova, 2016).

Голяма част от устойчивите грешки на чужденците при употребата на формите на съм зависят от особеностите на словоредата в българското изречение и мястото на клитиките в него. Специфичният български словоред е предизвикателство за чужденците, защото „като отражение на логически критерии на мисленето словоредът представлява една от най-устойчивите страни на езиковата действителност“ (Hadzhieva, 2017), а овладяването му би било критерий за висока компетентност по втория език. Хаджиева отбелязва още, че недоброто познаване на чуждата езикова система, от една страна, и намесата на родноезиковия навик, от друга страна, са причина за трудностите в овладяването на словоредните особености в българския език, което представлява явление със значителна устойчивост и последователност (Hadzhieva, 2017).

Българският словоред се приема за свободен, организиран около общия модел SVO. Редица наблюдения показват, че в него се открива определен ред, който може да бъде обяснен чрез дълбинната структура на изречението. Всички части на изречението, в това число и изразените чрез клитики, имат свое относително устойчиво място.

По отношение на предикативните клитики приемаме определението на Zwicky (Zwicky, 1997), цитирано от Тишева (Tisheva, 2001: 65) за „специалните клитики“, според което те са думи без собствено ударение, които се нами-

рат в непосредствена близост до предиката, заемат позицията от лявата или от дясната му страна, като образуват акцентна дума с него. Тези думи са, от една страна, неударени, а от друга – не могат да се реализират в позиции, в които се появяват техните пълни съответствия. Групата на предикативните клитики обхваща елементи с различна морфологична природа – кратките дателни и винителни форми на личното местоимение, кратките възвратно-притежателни форми, въпросителната частица *ли* и частицата за бъдеще време *ще*, както и формите на глагола *съм* за сегашно време – обект на нашето наблюдение. Формите на *съм* за минало време според Тишева не са същински клитики, тъй като са ударени, но се държат като клитики и могат да бъдат разглеждани заедно със сегашните форми. Клитиките са подвижни елементи, които се движат вляво или вдясно от предиката. Според Тишева те се движат по-точно около елемента, маркиран като лексикална категория, който носи информацията за глаголно време и лице (Tisheva, 2001: 66 – 67, 70). Обикновено заемат втората позиция в изречението, което отговаря на теорията за клитиките на Вакернагел. Според Мила Димитрова-Вълчанова клитиките са свързани фонологично и синтактично с елементи, които се намират на първа позиция (Dimitrova-Valchanova, 1995, 1998). В този смисъл словоредът на клитиките, в това число на спомагателния глагол, е фиксиран. В изречения с различни съставни елементи могат да се наблюдават и съответни премествания съобразно описаните ограничения. Трябва да се изтъкне и друга особеност на клитичните елементи (местоименни и частици) – образуват верига (cluster) на равнището на изречението (*Аз му ги давам; Аз му ги дадох; Аз ще му ги дам; Аз не съм му ги дала; Аз не му ги бях дала.*). Местоименните клитики се явяват в реда дателна – винителна. Ако е наличен спомагателният глагол *съм* в сегашно време, той заема най-лява позиция. Преместването на клитиките се налага след преместването на причастието пред глагола в сложните глаголни форми. Тогава се реализират варианти с приближаване до първия ударен глагол или до втората позиция (*Аз му го бях дал. – Дал му го бях*). Оформя се възел на позициониране на клитиките веднага след първата позиция, подобен на глаголни (Tisheva, 2001).

Всички тези особености на словоредното място на клитиките обосновават затрудненията, които чужденците срещат при конструиране на просто изречение с клитичен елемент или клъстер. Подредбата на неударените зависими елементи в изречението подлежи на целенасочено изучаване от чужденците чрез модели на изречения, в които се употребяват.

Емпирично наблюдение

Проучваните данни са ексцерпирани от писмени текстове на чужденци – разгледани са конструкции, които включват спомагателния глагол *съм* в сегашно или минало време. Конструкциите, в които е обект на интерес глаголът

съм в нашата работа, са съответно граматически форми за **съставно именовано** сказуемо, **минало неопределено** време, **минало предварително** време, **страдателен залог**. Вниманието се спира на употребата на съм в положително, отрицателно и въпросително изречение, както и в подчинено изречение.

Тук се придържаме към тезата, изведена от дългогодишни изследователи в областта на интерференционните процеси, че съпоставката на майчиния с изучавания език е основа за някои грешки, като „и сходствата, и разликите могат да бъдат източник на интерференция“ (Hadzhieva, 2013: 12). Според предварителната хипотеза, формирана от наблюденията при практическата работа със студенти, употребата на спомагателния глагол ще затруднява онези обучавани, в чийто майчин език липсва структурен еквивалент на спомагателния глагол, най-вече руснаци и украинци. Изпускането на съм се наблюдава в най-голяма степен в началното ниво на обучение по български език на тези студенти. По-напредналите носители на руски език допускат грешки от различен тип – основно в словореда на спомагателния глагол в различни видове изречения (въпросителни, отрицателни, подчинени). Грешките от този характер се възприемат като устойчиви интерферентни грешки. Носителите на майчин език, в който се открива спомагателен глагол, имат по-малко затруднения в овладяването на съм, а допуснатите грешки са на нивото на словореда.

Изследване. Анализ на резултатите

На анализ са подложени 428 конструкции от текстове на 83 студенти с ниво на владеење на български език Б2, с майчин език руски, украински, гръцки, македонски, сръбски и турски. Сред разгледаните конструкции, които съдържат грешка, са 72.

При респондентите с майчин език руски и украински допуснатите грешки при употребата на спомагателния глагол очаквано са най-много. Предварителната хипотеза се потвърждава, а типологичното разпределение на допуснатите грешки (около 65% от общия брой) обхваща няколко групи. На първо място и основно по честота е изпускането на спомагателния глагол в съставно именовано сказуемо: *Първа седмица _ много трудно; Моят приятел _ много мъдър; Децата бих искали да ядат сладки неща, колкото _ възможно; Не _ интересно ми е, когато хората обсъждат телевизионните шоута; Излъчването на дома ни _ здравословно, успокояващо; Улицы във студентски град _ най-малки; Моята стая _ съвременната; Моят нов приятел в България _ Бишуун, той _ от Молдова; Ток като всички монголци _ висок; Той не _ дебел, малко спортивен човек.*

Среща се и погрешно съгласуване на съм в съставното именовано сказуемо: *Първата и четвъртата част от този тест (са) е трудна (-и); В този филм е (са) храбри герои; От една страна болестите – това (те) винаги е (са) лошо;*

Това **бях** един от най-обикновените дни в университета; Ние **бях** на почивка и вече отивали на друга лекция.

Често се среща и неправилен словоред на **съм** в съставно именно казуемо в подчинено изречение: *Зимата е много топла, но забавно е, че трябва да сложа шапката през лятото; Мисля, че трябва да поръчам от Амазон, защото по-евтино е; Мисля, че лошо е, когато родители влязат в стаята на децата; Другите райони не познавам, но сигурен съм, че те са; Защото в един ден беше ми много лошо.*

Като устойчива грешка се отчитат и изпускането или неправилният словоред на **съм** в сложна глаголна форма и в подчинено изречение: *Аз пътувал до Париж; Ще разкажа, че ходили сме в други страни със семейство ми.*

Има литературни данни за трудностите при усвояването на спомагателния глагол **съм** от носители на руски и украински език, които нашите резултати потвърждават. Редовното изпускане на спомагателния глагол **съм** като част от съставно казуемо се възприема като характерно (устойчива интерферентна грешка) за българската реч на носители на руски език. В руския език нулевата морфема или паузата осъществява връзката между двата члена на именното словосъчетание. Тази пауза има значение на елемент на израза, нещо повече – това е знак на предикация (Benvenist, 1974: 204 по Hadzhieva, 2013: 60). Хаджиева обяснява явлението от психолингвистична гледна точка, като изтъква, че „в началото на речевия акт голяма част от анкетираните не пропускат формите на **съм** (т.е. прогнозираното интерференционно морфологично явление не се регистрира). Но след като русите известно време говорят на български, вниманието им се притъпява и употребата на непривично оформения за русина български предикативен израз отстъпва пред „руската“ конструкция, която пък се възприема от българското езиково съзнание като „елиптична“. (Hadzhieva, 2013: 60). Хаджиева обръща внимание на смесването на значенията на спомагателния глагол **съм** и глагола **имам** като проява на устойчива интерференция.

Спомагателният глагол **съм** няма структурен еквивалент в руския език и това затруднява употребата му в българския. Като значителна причина за появата на устойчиви интерферентни грешки при употребата на спомагателния глагол може да се изтъкне и различието в темпоралните системи на българския и руския език. Сложните глаголни времена са непознати за езиковото съзнание на носителите на руски език и съответно конструирането на сложните глаголни форми се явява отново липсващ елемент, който трябва да се въведе допълнително в представите на говорещия. Както става ясно от изнесените резултати, на ниво около Б2 устойчивите грешки при употребата на спомагателния глагол са в процес на преодоляване и са много по-ограничени от допусканите в началните нива.

За носителите на езиците, в които спомагателният глагол **съм** има структурен еквивалент, усвояването на съдържащите негови форми конструкции

на български език е значително по-лесно. Много рядко се наблюдава изпускане на съм, по-честите грешки са в словоредното място на спомагателния глагол. Резултатите сочат, че чужденците успяват да вникнат в лексикалното значение на спомагателния глагол, защото майчиният език им позволява адекватен превод, но изпитват затруднения при следването на словоредната логика на българското изречение. Резултатите на носителите на езици от балканската група – сръбски, босненски, турски и гръцки, се различават значително от тези на руснаците и украинците. Най-често грешки в словоредата се допускат от носителите на сръбски и босненски: *Роклите са ѝ онези, от старите; Те там няма как да са (Те няма как да са там), ако са не учили този език; Много добре работи работата си, за всичко тя е там главна (тя е главна там). Винаги ми помага и излизаме заедно и много сме добри приятели (сме много добри приятели); На педесет е килограма (Петдесет килограма е); Некой, с който съм се само чувал на скайпа (с който само съм се чувал); Повече от 3200 кандидати състезавали са се за шанс... (са се състезавали); По време на проведената лотария, която организира фондацията на Новак Джокович във сътрудничество с Призе, събрани са (са събрани) повече от 123.000.*

В тези примери прави впечатление, че клъстерът не се разрушава и поредността на клитиките не се размества, мястото му се измества, като цяло, и то най-често при употреба на наречие в изречението. Откриват се примери и с грешки в словоредата и съгласуването на съм: *до скоро проведената лотария, която бе организирана од Фондацията Новак Джокович с партньорството на Призе, събрано е (са събрани) повече от \$123.000.* Наблюдават се и редки примери на изпускане на съм в сложна глаголна форма: *До ден днешен, Фондацията е осъществила достъп до своите програми на 20000 човека, организирана е допълнително обучение за 1600 възпитатели, подкрепила 1000 семейства и осъществила ремонт за 40 предучилищни институции.*

Изследваните носители на гръцки и турски език допускат устойчиви грешки основно в именната група поради спецификацията и съгласуването по род, докато употребата на спомагателния глагол отговаря на граматическите особености на българския език. Могат да се посочат редица примери за неточности в употребата на глаголни форми и окончанията за лице, съвместната употреба на глаголните времена в текста, избора на глаголно време, предлозите, лексиката. Регистрираме обаче добро владение на употребата на спомагателния глагол в сегашно и минало време във всички позиции, които са обект на интерес в настоящата работа. В този смисъл респондентите от тези две групи имат функцията на контролна група, според резултатите от която грешките на носителите на руски и сръбски език се очертават като устойчиви интерферентни явления, защото са свързани с особености на изходния език.

Изводи

Резултатите на отделните групи наблюдавани респонденти са различни. За носителите на руски и украински език хипотезата за изпускане на спомагателния глагол поради липсата на структурен еквивалент в родния език е потвърдена. Това е особено характерно за началния етап на обучение и се преодолява с нарастването на езиковата компетентност по български език. По-редки са грешките в словореда на клитичния клъстер, от който става част **сьм**. При носителите на сръбски и босненски се наблюдават главно словоредни неточности. За групите на гърците и турците трудността в усвояване на спомагателния глагол се отчита като минимална.

Грамматически вярното позициониране на спомагателния глагол предполага запазване на клъстера – линейната подредба на клитиките в изречението. Грешките на чужденците се дължат на липсата на усет по отношение на новата за тяхното езиково съзнание езикова структура, на трансфер от първия език, на отсъствие на еквивалент в родния език (както е в руски) или на недобро усвояване на теорията.

От съществено значение за ограничаване и преодоляване на интерферентните грешки е слушането на теоретичен курс по граматика на българския език в комбинация с практическите занятия. Въпросите на българския словоред, в това число и на словореда на клитиките, могат да бъдат представяни на теория (от морфосинтактична гледна точка), за да бъде изяснен структурният модел, към който се стремят чужденците. Особено продуктивна би била работата не само с компаративен анализ (сравнение на приликите и общите елементи между близкородствените езици), но и включването на конфронтационен анализ на езиковите факти (изтъкване на различията между езиците). Такъв подход, който може да се определи като прогнозиране на интерферентните грешки, би довел до тяхното ограничаване. Високата степен на познаване на структурния тип на изучавания език, както и систематичната съпоставка между родния и чуждия език на теоретично, а също и на практическо равнище могат да дадат много добри резултати в процеса на овладяване на чужд език. Затова неслучайно лингвистичната компетентност се определя като един от най-важните компоненти за реализирането на основната цел на чуждоезиковото обучение – изграждането на комуникативна способност у обучавания (Ван Ек, 1985: 374 – 377 по Hadzhieva, 2004: 13).

Слабакова (Slabakova, 2017) предлага нов поглед към преподаването на втори език, който обвързва принципите на генеративната граматика с езиковото обучение. Според нея излагането на устойчивите места на елементите като универсална схема на изречението на езика цел в процеса на преподаване би помогнало на чужденците да позиционират по-успешно отделните му части. Такъв подход при преподаването на българския език като чужд може да намери успешно приложение в теоретичните и практическите курсове за чужденци.

В практическото обучение по български език е особено важно:

1. За нива А1 и А2 да бъдат използвани за практическо затвърждаване на употребата на моделите упражнения за формиране на изречения по зададена схема, включващи словоредни вариации (например положително, отрицателно, въпросително изречение).

2. За нива Б1 и Б2 са подходящи целенасочени учебни задачи за превод, както и за създаване на собствен текст. Такива практически упражнения репрезентират в най-голяма степен формираните умения за създаване на изречения съобразно особеностите на българския словоред. Обичайно обучаваните в тези нива вече използват сложни изречения, в които позиционирането на езиковите елементи е по-усложнено.

В обучението на напредналите са особено подходящи и задачи за създаване на спонтанна диалогична реч по зададена тема. Освен преподавателя като редактор на речевата продукция дава добър резултат да се включи и един участник редактор от групата на обучаваните. Неговата задача е да посочи необходимите корекции в хода на диалога и да направи обобщение в края на занятието. Така учителят има минимална роля, а опитът показва, че при саморедактиране и редакция от участник в групата възприемането на отделните пропуски е по-пълноценно.

Това са част от средствата, чрез които може да се подпомогне постигането на водещата цел на обучението по български език като чужд – чужденците да затвърдят нормативния книжовен модел, като го прилагат както в писмените си текстове, така и в разговорната си спонтанна или дидактически моделирана реч.

ЛИТЕРАТУРА

- Anderson, S.R. (1996). How to put your clitics in their place or why the best account of second position phenomena may be the something like the best one. In: *The linguistic Review* 13: 165 – 191.
- Avgustinova, T. (1994). On Bulgarian Verb clitics. In: *Journal of Slavic Linguistics* 2, 29 – 47.
- Георгиева, Е (1974). *Словоред на простото изречение в българския език*, София, изд. на БАН.
- Dimitrova-Valchinova, M. (1995). Clitics in Slavic, *Studia linguistica*, 49, 54 – 92.
- Hauge, Ro. (1976). *The word order of predicate clitics*, Oslo.
- Крейчова, Е. (2016). *Славянският Вавилон (за интерференцията между славянските езици)*, Парадигма, 2016.
- Legendre (1996). Clitics, verb (non) movement, and optimality in Bulgarian. In: *Technical report JHCRCog Si*, 96 – 5.

- Slabakova, R. (2017). Grammatical meaning and the second language classroom, In: *Introduction in language teaching research*, dec.
- Тишева, Й. (2001). Свободен или фиксиран е словоредът на клитиките? В: *Българският език през XX в.* В. Радева (съст.), 64 – 71, Марин Дринов, Пенсофт, 66 – 67, 70.
- Франкс, С. (2013). Кратко описание и анализ на парадигматичните клитики в българския език. В: *Нови изследвания по генеративен синтаксис на българския език*, София, 11 – 137.
- Хаджиева, Е. (2004). *Синтактична интерференция между сродни езици*, СемаРШ, 13 – 15.
- Хаджиева, Е. (2013). *Интерференцията между сродни езици в психолингвистичен аспект*. Гутенберг, 60 – 65.
- Хаджиева, Е. (2017). Словоредните различия между българския и руския език – източник на синтактична интерференция, В: *Български език и литература*, 3, 59/2017, 314 – 312.

REFERENCES

- Anderson, S.R. (1996). How to put your clitics in their place or why the best account of second position phenomena may be the something like the best one In: *The linguistic Review*, 13: 165 – 191.
- Avgustinova, T. (1994). On Bulgarian Verb clitics. In: *Journal of Slavic Linguistics*, 2, 29 – 47.
- Georgieva, E. (1974). *Slovored na prostoto izrechenie v bulgarskia ezik*, Sofia, BAN.
- Dimitrova-Valchinova, M. (1995). Clitics in Slavic, *Studia linguistica*, 49, 54 – 92.
- Hauge, Ro (1976). *The word order of predicate citics*, Oslo, 1976.
- Kreychova, E. (2016). *Slavyanskyat Vavylon (za interferenciata mezhdu slavyanskite ezici)*, Paradigma.
- Legendre (1996). Clitics, verb (non) movement, and optimality in Bulgarian. In: *Technical report JHCRCog Si*, 96 – 5.
- Slabakova, R. (2017). Grammatical meaning and the second language classroom, In: *Introduction in language teaching research*, dec.
- Tysheva, Y. (2001). Svoboden ili fyksyran e slovoredat na klitikite? V: *Balgarskyat ezik prez XX vek*, 64 – 71, Marrin Drinov, Pensoft, 66 – 67, 70.
- Franks, S. (2013). Кратко описание на парадигматичните клитики в българския език. V: *Novi izsledvania po generativen syntaksys na bulgarskya ezik*, София, 11 – 137.
- Hadzhieva, E. (2004). *Sintaktichna interferencia mezhdu srodni ezici*, SemaRSH, 13 – 15.

Hadzhieva, E. (2013). *Interferenciata mezhdu slozhni ezici v psiholingvistichen aspekt*. Gutenberg, 60 – 65.

Hadzhieva, E. (2017). Slovoednrite razlichia mezhdu bulgarskia I ruskia – iztochnik na sintaktichna interferencia. V: *Bulgarski ezik I literatura*, 3, 59/2017, 314 – 312.

INTERFERENCE ERRORS IN THE USAGE OF THE VERB “TO BE” IN BULGARIAN SPEECH OF FOREIGNERS

Abstract. The report presents the persistent interference errors in the speech of foreign students in Bulgarian with attention to the acquisition and developing of the forms of the Bulgarian auxiliary verb “to be” The problem is dealt theoretically and from Applied Linguistics point of view. We analyze linguistic output of respondents in whose native (first) language there is not a structural equivalent of “to be” compared with the output of speakers with a first language including “to be”. On the basis of our results we make some conclusions in Psycholinguistics and Applied Linguistics path.

Keywords: applied linguistic; Bulgarian as foreign language; interference errors; forms of the verb; auxiliary verb; wording

✉ **Dr. Venera Mateeva-Baycheva, Assist. Prof.**

University of Sofia

15, Tsar Osvoboditel Blvd.

Sofia, Bulgaria

E-mail: v_baycheva@slav.uni-sofia.bg

ЗАСЛУГАТА НА УЧИТЕЛЯ ОТ КРАЯ НА XIX ВЕК ЗА ОПИСВАНЕТО И ИЗУЧАВАНЕТО НА БЪЛГАРСКИТЕ ДИАЛЕКТИ

Мария Мицкова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Резюме. Настоящата статия предлага един по-различен поглед към българските диалектоложки проучвания от края на XIX в. Акцентът в нея е поставен не само върху тяхното значение за изучаването и опознаването на разнообразието на говоримия език от онова време, но и върху практическото им приложение в образователния процес от края на XIX в. Статията разглежда първите опити за изучаване на българските диалекти като част от образованието по роден език и първите инициативи за организирането на извънучилищни езикови практики с ученици от горните класове за събиране на диалектен материал, съобразен с учебното съдържание. В нея високо е оценена заслугата на учителите по роден език от края на XIX в. за описването на тогавашните български диалекти.

Ключови думи: история на българското образование; история на българската диалектология; български диалекти; обучението по български език; XIX век

Историята на изграждането и кодифицирането на българския книжовен език през деветнадесетото столетие и историята на зараждането и развитието на българската езикословна наука отреждат особено място на учителя в скълата на значимите личности за просветното и националното движение. В съзнанието на тогавашното българско общество „даскалът“ е интелектуалецът, знаещият, който борави с езика и който спомага за утвърждаването на книжовната норма. Професията на учителя от онова време далеч надхвърля професионалните ангажименти и се превръща в призвание, в отговорен обществен труд за духовната и националната пробуда на българина.

На свой ред, в историята на българската диалектология от XIX в. учителят е сред първите издирвачи и записвачи на живия език. Като човек образован, който има достатъчната теоретична подготовка и филологическото знание, с помощта на които да се вгледа в езика като изследовател, той е способен да забележи и отбележи местите говорни особености и разлики, да опише бо-

гатството на българските диалекти като ревнител на българското и радетел за напредъка на българската наука.

Десетки са статиите с диалектоложка насоченост и публикуваните диалектни материали на български учители от втората половина на XIX век. Подтиквани от общата идея, че диалектологията все още е в своя начален етап на оформяне като наука, че има нужда от описването и изследването на непознати и отдалечени български говори, от събиране на нов, неизвестен за науката материал, учителите осъзнават значимостта на своя труд и уверено го наричат приносен. В основата на това разбиране лежи продължението на възрожденската идея за книжовния „трудец“¹⁾ (Popstoilov, 1900a: 3) като мисия, в името на която „всеки своята лепта“ трябва да даде (Nikolov, 1892: 1).

В своите публикации учителите изказват подкрепа и уважение към диалектоложките начинания на колегите си, виждат в тях стимул и вдъхновение за работа. Сигурно това е една от причините след името си да отбелязват и професията си. Така постъпва З. Гьоров във „Филологически материали“ от Ениджевардарско (1893) например. За да увери читателите по какъв начин се е запознал с тамошните диалектни особености и откъде е почерпил събрания езиков материал, той специално отбелязва: „Учитель: З. Гйоров. С. Грубевци, Енидже-Вардарско“ (Gyorov, 1893: 4). С това съобщение не само доказва достоверността на собствените си наблюдения, но и подчертава факта, че притежава знанието и подготовката да осъществи компетентно предприетото начинание.

Същия подход прилага и сливеният по това време учител Йозеф Ворачек²⁾. През 1884 г. в пловдивското списание „Наука“ чехът в съавторство с Д. Стойнов публикува статията „Ударението в новобългарский язык. Градище към славянската акцентология“ (Vorachek, Stoynov, 1884). В нея той представя подробен преглед на познатите му теории за същността на ударението като фонетично явление, на базата на които прави опит да обособи отделните акцентни типове в българския език³⁾. Вероятно да бъде по-убедителен и да увери читателя в своята професионална подготовка и добро познаване на материята, в края на текста се подписва като „А. И. Ворачек, преподавател в Сливен“ (Vorachek, Stoynov, 1884: 1018).

В опитите си да намерят съмишленици и съратници сред своите колеги, редица учители публикуват в периодичния печат от това време призови за събиране на диалектни материали, чрез които целят да въвлекат тогавашната общественост в голямата идея за запазване и съхраняване на българското наследство. С такава мисъл през 1892 и 1893 г. на страниците на в. „Новини“ йеродякон Йосиф Николов⁴⁾ публикува няколко „Филологически материали от Кичевско“⁵⁾, като не пропуска случай да се обърне към „всички народни учители по селата“ с молбата да събират „оригинални думи, пословици, гатанки, песнички, предания, баения и пр.“, а след това да ги предадат на по-квалифицираните учители в градовете (Nikolov, 1892: 1). Според него това

начинание ще принесе голяма полза, „а пък учителите ще могат се гордеят, че са дали своя дълг – жертва за олтара на народната им реч“ (пак там).

В едно от продълженията на статията йеродяконът доразвива идеята си, като предлага конкретни стъпки, по които бъдещите събирачи да се водят:

Учителите напр., поръчват на всеки ученик да запише у дома си по 10, или колкото научи от домашните си, гатанки; после, под диктовката на ученика, преписват се с точно схваната фонетика и надлежни ударения (Nikolov, 1893: 1).

Търсейки съпричастност и ангажираност с подетото начинание, учителите споделят своята практика и методите си на събиране и систематизиране на диалектен материал, като следват идеята, че споделеният опит може да бъде пример и насърчение за предстоящи издирвания. В тази посока са разсъжденията и коментарите на Андрей Тошев, бъдещия министър-председател на България, в самия край на деветнайсетото столетие. По време на учителските си години той публикува няколко статии, приноси както за българската ботаника, така и за българската диалектология, в които обнародва стотици местни названия на растения. Като един от водещите учители по биология от втората половина на XIX в. и един от първите събирачи и изследователи на българския фитофолклор (Stanev, 2001: 58), А. Тошев застава зад идеята, че „българският език е единственият богат източник, отдето можем се снабди“ със собствена научна терминология (Toshev, 1890: 634 – 635). По този повод в своите „Материали по флората от Солунско“ (1894) покрай коментарите за местните названия на публикуваните от него списъци с растения, срещащи се в този край, той намира място да призове:

Стореното до сега може да послужи само като едно начало, като един потик за по-сериозни и по-подробни изследвания (Toshev, 1894: 424).

За да бъде напълно полезен, А. Тошев подробно описва своите извънучилищни занимания и начина, по който е събирал материала:

До колкото ми са позволявали обстоятелствата през две години, 1888 – 89 и 1889 – 90, като бях преподавател по естествена история в Солунската Българска М. Гимназия, и през лятната ваканция през 1891 г., аз можах да направя няколко големи и малки екскурсии през пролетта и лятото, и то само в известни пунктове в Солунско (Toshev, 1894: 425).

Други учители също се включват в почина за събиране на местните названия на „тревни, дървета, бубулечки, риби“ (Trauchev, 1899: 3) в подкрепа на идеята за съставяне на собствена, българска по произход научна терминология. Под общия знаменател на тази кауза след края на всяка учебна година като резултат от своите „ботанически екскурзии“ учителят по естествена история в Серското третокласно и педагогическо училище Г. Трайчев последователно публикува между 1899 и 1902 г. в екзархийския вестник „Вести“ няколко статии под общия надслов „към терминологията на българската флора и фауна“. В първата от тях той специално отбелязва, че в работата по записването на

местните названия за растения и животни се е вдъхновил от инициативата, предприета от Д. Матов и А. Тошев на страниците на солунското списание „Книжици за прочит“, за съставяне на български диалектен речник, и следва насоките, дадени от двамата учени (вж. Matov, Toshev, 1889/1890). В подкрепа на своите думи Г. Трайчев цитира голям пасаж от тяхната публикация, който завършва по следния начин:

Уверени сме, че всякой, който запише няколко думи по названията на растенията и животните, ще направи какво-годе откритие, важно за учебната ни литература. Ето полезно и благородно занятие за нашите народни учители и за учениците (Trajchev, 1899: 3).

Върху един друг, не по-малко важен аспект от познаването и изучаването на българските диалекти като част от професионалната подготовка за учителите по роден език говори Тр. Китанчев (самият той учител по словесност в един етап от живота си). В своята студия „За ударението върху думите в ресенският говор от западно-македонското наречие“ (1893) той подчертава неотложната нужда пред учителите да познават своеобразието, отличителните черти и характерните особености в произношението на местния говор на селището или най-малкото региона, в който преподават. Вижданията на Тр. Китанчев са насочени към практическото значение на диалектологията в обучението по роден език. Според него, за да създава и насажда у своите ученици навици за правилна употреба на книжовноезиковите норми, учителят трябва да познава „особеностите от местното наречие“ (Kitanchev, 1893: 859), защото значителна част от грешките в писмената и устната реч на учениците са отражение на спецификите на диалекта, в средата на който те са се родили и израснали (Stoykov, 1993: 32 – 33). Именно над този проблем разсъждава авторът във връзка с основната тема на публикацията – ударението в родния му говор, което „всякога стои на третият слог, като се смята от края на думата към началото ѝ“ (Kitanchev, 1893: 864):

Изучавание правилата, които управляват ударението върху думите в Западно-Македонското наречие, ... вярвам, не малко ще послужи на оние български учители, които се трудат в Западна Македония, за да разберат тая особеност на местното наречие, та чрез това да могат по-лесно да накарат учениците си, да привикнат на общоупотребителното в книжовния език ударение, като им обърнат вниманието върху ония особености от местното наречие, които те най-много трябва да избягват в книжовния език (Kitanchev, 1893: 859).

Коментирайки същите въпроси, Ст. Стойков споменава, че в своята работа учителят е длъжен да спира вниманието на учениците си върху особеностите на родния им диалект или на диалектната среда, в която живеят, да ги съпоставя с особеностите на книжовния език и така по пътя на сравнението да изгражда у тях здрави езикови и правописни навици (Stoykov, 1993: 33). Поради факта, че ударението в ресенския говор е своеобразно и отличител-

но и правилата, които го управляват, са твърде далече от утвърдените общи правоговорни правила, Тр. Китанчев е на мнение, че те никога няма да станат част от книжовноезиковите норми:

Понеже това ударение върху думите, което употребяват в Западно-македонското наречие, няма да се въведе в книжовния ни език, а ще остане за винаги като един привинциализъм, то желателно е учениците (както изобщо и всеки малко много интелигентен човек) да отвикнат от него, и да не го употребяват вече в разговорите и четението (Kitanchev, 1893: 859).

Едно от големите затруднения, които преподавателите по роден език в този регион срещат в своята практика, е да научат учениците си „да четат правилно според ударенията“ (Kitanchev, 1893: 860). Тр. Китанчев търси решението на този проблем в упоритостта и усърдието на учителите. Единствено познаването на диалектните особености от конкретния регион, в който те преподават, ще помогне в процеса на обучение в полза на промяната на говорните навици у учениците им:

Аз вярвам, че ако бяха знали правилата, по които се ръководи ударението в Западно-македонското наречие, учителите твърде много биха си спомогнали в разрешението на тази задача (Kitanchev, 1893: 860).

От страниците на периодичния печат учителите споделят практическия си опит, коментират проблемите, с които се сблъскват при организацията на времето и заетостта си, разказват за въвличането на учениците си в това „общополезно“ занимание. В споменатата му статия същият Г. Трайчев детайлно очертава рамките на една възможна езикова практика, съобразена с учебното съдържание – практика, която той вече е осъществил и която може да се окачестви като работещ опит. По време на нейното провеждане всеки един ученик се включва като информатор за познатите от родния му говор диалектни названия на растения и животни. От страниците на екзархийския вестник Г. Трайчев разяснява по какъв начин е организирано своите ученици, и подчертава ролята на учителя за анализирането и класифицирането на предадения езиков материал:

При изучаването Зоологията и Ботаниката карам учениците, в особенни тетрадчета, да отбелязват местните названия на всяко животно (в I кл. I пед. Курс) и растенията (II кл.), които те познават, без това обаче да им причинява какво годе затруднение. В края на годината проверявам, до колкото това е възможно, вярно ли са записани тези наименования и прибирам тетрадчетата им. Особено това е възможно при ония училища, дето има ученици от разни градове и села (Traichev, 1899: 3).

Макар и в полза на развитието на българската наука, и в частност на българското езикознание, инициативата да се привлекат ученици за записване на местни диалектни особености и да се организира учебна практика, се сблъсква с един очевиден проблем – недостатъчните теоретични знания на ученици-

те, а отчасти и на учителите, които обработват събрания езиков материал. На този въпрос обръща внимание Хр. Попстоилов на страниците на екзархийския вестник „Вести“ през 1900 г. В желанието си да запознае научната общност с лексикалното богатство на родния си благоевградски (горноджумайски) говор, бъдещият докторант на В. Ягич преследва и друга цел – да поправи грешките в публикацията „Към българския речник“ от Д. Матов и А. Тошев, засягащи поместените названия „из Горно-Джумайско“, „които не са добре и точно предадени от към фонетична и акцентна страна“ (Popstoilov, 1900b: 3). Той намира за нужно да пристъпи към това начинание, защото смята, че информаторите на Матов и Тошев, „вероятно ученици от Солунската Гимназия“ (Popstoilov, 1900a: 3), не са имали необходимата филологическа подготовка, за да следват докрай научните изисквания при записване на диалектен материал.

На свой ред, П. Р. Славейков поставя проблема за недостатъчното познаване на българските диалекти в контекста на една от големите филологически идеи от втората половина на XIX в. за обогатяването, доустройството и „осъвършенствование на езика“ (Slaveykov, 1882: 3) с помощта на народните говори. В своята статия „За изучаване на български език“, издадена в сливенския вестник „Съветник“ през лятото на 1882 г., той оценява като негативни някои от книжовноезиковите процеси от онова време и критикува остро привличането на ненужни и неразбираеми чуждици в състава на езика. Славейков обръща специално внимание на учебниците „по езикочуението“, като се възмущава, че дори и те са написани на „език измислен и съвсем не осмислен, – език превеждан, прекрояван и всякак разкриван, щото на нищо да не прилича, освен ако го не уприличим на жаргон“. В неговите разбирания изучаването на българските диалекти е неотложна необходимост и затова то трябва да се въведе в учебния процес като част от програмата по роден език.

„С цел за едно възможно поправяне на тъзи у нас крива посока в отношение на езика“ П. Р. Славейков апелира за съставянето на специална христоматия за изучаването на българския език, в която да се включат произведения на народното творчество, чрез които учениците да си изградят представа за различните говори и техните особености:

Съобразно с тъзи цел и намерение, освен твърде малко някои отбор образци от книжовния ни език, да се привнесе в тия книжки доста материал от по-главните наречия на отечествения ни език и да се нареди така, както се вижда поудобно, за да може ученикът да се запознае с разниците, да види всичкото богатство в думите и обращенията езикът ни и да ги усвои, като общо достойние на цял народ (Slaveykov, 1882: 3).

Заедно с излагането на идеята си на страниците на в. „Съветник“ Славейков представя и конкретните стъпки на един възможен план, по които тази идея може да се осъществи успешно. Книжовникът предлага подбраният материал да се раздели в две христоматии-читанки, както той ги нарича, „за употребле-

ние в първите два класа от средните у нас учебни заведения при научването на граматиката“. Според него тези две помагала освен че биха спомогнали за изучаването на разнообразието и своеобразието на говоримия български език, ще запознаят учениците „с битът и животът на народа, а най-вече с неговото минало, което тъй ярко се рисува в народните творения“. Славейков говори още, че помагалата трябва първо да бъдат апробирани в учебния процес и „за пръв път в такъвз една сбирка може да се несполучи да се състави пълен един учебник на езикът“, а при следващо издание „да се спореди друго-яче и много друго още, което е нужно, може да привнесе“.

Въвеждането на старата писмена традиция (в лицето първоначално на църковнославянския, след това и на старобългарския език) в учебните програми на българското училище от XVIII – XIX век има дълга история, но едва в края на XIX век се обръща внимание на нуждата от изучаването и на диалектите като част от българското езиково наследство. В този аспект, приносът на учителя от онова време за събирането и описанието на живия говорим език е безспорен. Като интелектуалеца, общественика и просветния деятел, който през цялото деветнайсетостолетие съзнателно работи в полето на духовното и политическото пробуждане, израстване и развитие на българина, той вижда в това „благородно начинание“ не само принос за напредъка на българската наука, но и начин да създаде у учениците изследователски дух към езика, да ги приобщи към голямата идея за опазване и съхраняване на българското наследство. С първите опити за изучаване на местните говори, като част от образованието по роден език, и първите инициативи за организирането на извънучилищни езикови практики („диалектоложки екскурзии“) с ученици от горните класове за събиране на диалектен материал, съобразен с учебното съдържание, учителите прокарват пътя на практическото приложение на диалектологията в образователния процес.

БЕЛЕЖКИ

1. Всички цитати от първичните източници са дадени с осъвременен правопис, но със запазени фонетични и морфологични особености и непроменена пунктуация.
2. Йозеф Антонин Ворачек (1857 – 1900), историк и филолог. Преподава в Сливенската мъжка гимназия от 1883 до 1885 г. (вж. Zeman, 2013: 594).
3. Предложената от Ворачек класификация е оборена и отхвърлена като неоснователна от Беньо Цонев, който в известната си студия върху акцентната система на българските говори обвинява чеха в недобро познаване на българския език и иронично нарича Ворачековата статия „чудна-дивна, ... която дава не само твърде голи, но и твърде боси понятия за ударението в българския език“ (Tsonev, 1892: 3).

4. Йосиф Пречистански, светско име Иван Николов Иванов, (1870 – 1903) е български духовник и революционер от ВМОРО. След завършването на Солунската българска мъжка гимназия „Св. св. Кирил и Методий“ става учител в Кичевския манастир „Св. Пречиста“ (Nikolov, 1999: 40).
5. Статията е подписана с И.-Д. И. Пълното име на автора е отбелязано от Антон Попстоилов като йеродякон Йосиф Николов (вж. Popstoilov, A., 1927/1928: 651).

ЛИТЕРАТУРА

- Земан, П. (2013). Чешките учители в Източна Румелия и техният принос за развитието на учебното дело след Освобождението. *Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“, Филологии, Т. 50, Кн. 1, Сб. В, 2012*, Пловдив: Паисий Хилендарски, 588 – 601.
- Николов, Б. (1999). *ВМОРО – псевдоними и шифри 1893 – 1934*. София: Звезди.
- Попостоилов, А. (1927/1928). Принос към македонските говори. *Slavia. Časopis pro slovanskou filologii*. Ročník VI, Praha: O. Hujer a M. Muvko.
- Станев, Ст. (2001). *Малко познати имена от българската ботаника*. София: Проф. Марин Дринов, 2001.
- Стойков, Ст. (1993). *Българска диалектология*. София: БАН.

REFERENCES

- Nikolov, B. (1999). *VMORO – psevdonimi i shifri 1893 – 1934*. Sofia: Zvezdi.
- Popstoilov, A. (1927/1928). Prinos kam makedonskite govori. *Slavia. Časopis pro slovanskou filologii*. Ročník VI, Praha: O. Hujer a M. Muvko.
- Stanev, St. (2001). *Malko poznati imena ot balgarskata botanika*. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“.
- Stoykov, St. (1993). *Balgarska dialektologija*. Sofia: BAN.
- Zeman, P. (2013). Cheshkite uchiteli v Iztochna Rumelia i tehniyat prinos za razvitiето na uchebното дело sled Osvobozhdenieto. *Nauchni trudove na PU „Paisiy Hilendarski“, Filologii, T. 50, Kn. 1, Sb. V, 2012*, Plovdiv: Paisiy Hilendarski, 588 – 601.

ИЗТОЧНИЦИ

- Ворачек, Й., Стойнов, Д. (1884). Ударението в новобългарский язык. Градище към славянската акцентология. *Наука*, 11, 932 – 943; 12, 999 – 1018.
- Гьоров, З. (1893). Филологически материали. *Новини*, III, № 53, 2.04.1893, 3 – 4.

- Китанчев, Тр. (1893). За ударението върху думите в ресенский говор от западно-македонското наречие. *Периодическо списание на БКД*, 41 – 42, 857 – 915.
- Матов, Д., Тошев, Ал. (1889/1890). Към български речник. *Книжици за прочит*, 1, 1889, 27 – 29; 4, 1890, 273 – 299.
- Николов, Й. (1892). Филологически материални от Кичевско. *Новини*, III, № 40, 12.02.1892, 1.
- Николов, Й. (1893). Филологически материални по говора в Кичевско. *Новини*, III, № 76, 22.06.1893, 1.
- Попстоилов, Хр. (1900а) Скромнен принос към българската терминология. *Вести*, X, № 21, 18.01.1900, 3.
- Попстоилов, Хр. (1900а). Скромнен принос към българската терминология. (Продължение от брой 21). *Вести*, X, № 24, 28.01.1900, 3.
- Славейков, П. Р. (1882). За изучаване на български език. *Съветник: Вестник на Сливенски окръг*, 30, 8.07.1882, 3 – 4.
- Тошев, А. (1890) Към терминологията на българската флора. *Периодическо списание на БКД*, 35, 633 – 669.
- Тошев, А. (1894) Материали по флората от Солунско. *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, 423 – 457.
- Трайчев, Г. (1899). Към терминологията на българската фауна. *Вести*, IX, № 62, 11.06.1899, 3.
- Цонев, Б. (1891). За ударението в българския език. *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, 3 – 82.

PRIMARY SOURCES

- Gyorov, Z. (1893). Filologicheski materialni. *Novini*, III, № 53, 2.04.1893, 3 – 4.
- Kitanchev, Tr. (1893). Za udarenieto varhu dumite v resenskiy govor ot zapadno-makednoskoto narechie. *PeriodicheskospisanienaBKD*, 41 – 42, 857 – 915.
- Matov, D., Toshev, Al. (1889/1890). Kam balgarski rechnik. *Knizhitsi za proshit*, 1, 1889, 27 – 29; 4, 1890, 273 – 299.
- Nikolov, Y. (1892). Filologicheski materialni ot Kichevsko. *Novini*, III, № 40, 12.02.1892, 1.
- Nikolov, Y. (1893). Filologicheski materialni po govora v Kichevsko. *Novini*, III, № 76, 22.06.1893, 1.
- Popstoilov, Hr. (1900a) Skromnen prinos kam balgarskata terminologia. *Vesti*, X, № 21, 18.01.1900, 3.
- Popstoilov, Hr. (1900a). Skromnen prinos kam balgarskata terminologia. (Prodalzhenie ot broj 21). *Vesti*, X, № 24, 28.01.1900, 3.
- Slaveykov, P. R. (1882). Za izuchvanie na balgarski yazik. *Savetnik: Vestnik na Slivenski okrag*, 30, 8.07.1882, 3 – 4.

- Toshev, A. (1890) Kam terminologiyata na balgarskata flora. *Periodichesko spisanie na BKD*, 35, 633 – 669.
- Toshev, A. (1894). Materiali po florata ot Solunsko. *Sbornik za narodni umotvorenia, nauka i knizhnina*, 423 – 457.
- Traychev, G. (1899). Kam terminologiyata na balgarskata fauna. *Vesti*, IX, № 62, 11.06.1899, 3.
- Tsonev, B. (1891). Za udarenieto v balgarskia ezik. *Sbornik za narodni umotvorenia, nauka i knizhnina*, 3 – 82.
- Vorachek, Y., Stoynov, D. (1884). Udarenieto v novobalgarskiy yazik. Gradishte kam slavyanskata aktsentologia. *Nauka*, 11, 932 – 943; 12, 999 – 1018.

THE LATE 19TH CENTURY TEACHERS' MERIT IN DESCRIBING AND STUDYING BULGARIAN DIALECTS FROM THE SAME TIME PERIOD

Abstract. The following article offers a different perspective on the Bulgarian dialectological researches from the late 19th century. Its main area of interest focuses not just on the importance they have for exploring and learning the diversity of the vernacular from the above-mentioned time period, but also deals with their practical application in the educational process from the late 19th century.

The article addresses the first attempts on implying dialectological methods as a component of mother tongue education and Bulgarian language teaching, as well on the first known initiatives to organize extracurricular language practices together with senior-class students by collecting dialect material in accordance with the educational content. It highly praises the merit of mother tongue teachers from the late 19th century regarding the description and collection of the then Bulgarian dialects.

Keywords: history of Bulgarian education; history of Bulgarian dialectology; Bulgarian dialects; Bulgarian language teaching; late 19th century

✉ **Dr. Maria Mitskova, Assist. Prof.**

Department of Language and Specialized Training of International Students
“Paisii Hilendarski” University of Plovdiv
Plovdiv, Bulgaria
E-mail: m_mitskova@yahoo.com